नुकल्पपक्षेऽधिकदोषाय। अतएव "अन्नं तु धान्य संभूतं गिरिजे! भुवि जायते। धान्यानि विविधानीह जगत्यां शृणु यत्नतः। श्याममाषमसूराश्च धान्यकोद्रव सर्षपाः यवगोधूममुद्गाश्च तिलकल्ककुलत्थकाः" इत्यादीन्यष्टादश धान्यान्युक्त्वा "एतैरेव समुद्भूतमन्नं भवति शोभने!। अन्नत्यागे व्रते भक्ष्येष्वेतान्येव विवर्ज्जयेदिति" शाम्बोत्तरखण्डे धान्यमात्रसंभूतान्नस्य निषेधात्। अतएव नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वेत्यनेन अनोदनपदेन सिद्धान्नमात्रभिन्नस्यानुकल्पतोक्ता।

एकादश्युपवासेऽधिकारिण एकादशीशब्दे वक्ष्यते। सभर्तृकायान्तु भर्त्रनुमतिं विनोपवासे नाधिकारः। "नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम्। पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गे महीयते" मनूक्तेः सावित्रीव्रतादौ विशेषविधानात् भर्त्रनुज्ञयाऽधिकारः। अतएव शङ्खेन सामान्यत उक्तम् "कामं भर्त्रनुज्ञया व्रतोपवासनियमेज्यादीनामभ्यासः स्त्रीधर्म्मः" "पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत्। आयुः संहरते पत्युः सा नारी नरकं व्रजेत्" इति विष्णुवाक्यन्तु अनुमत्यभावविषयकम्।

स च उपवासः नित्यः काम्यः नैमित्तिकश्चेति त्रिधा तत्रैकादशीशिवरात्र्याद्युपवासो नित्यः। एकादशीशब्दे शिवरात्र्यादि शब्दे च तत्प्रमाणं दृश्यम्। काम्यस्तु "अमावस्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः। एताः प्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च। अत्र स्नानं जपो होमो देवतानाञ्च पूजनम्। उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम्" संव० "सप्त वारानुपोष्यैव सप्तधा संयतेन्द्रियः। सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नाशयेत्" सं० प्रदी० "नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विषुवतोर्द्वयोः। चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्वसु। अहोरात्रोषितः स्नानं दानं होमं तथा जपम्। यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयञ्च तत्" ब्रह्मपु० इत्यादौ विहितः तत्रायनविषवत्सुनित्य इति भेदः। नैमित्तिकः प्रायश्चित्तरूपः "त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्। त्र्यहं परञ्च नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः" मन्वादिविहितः एवमन्यान्यपि प्रायश्चित्तविधायकानि वाक्यानि स्मृतितोज्ञेयानि

तत्र काम्ये सर्व्वशक्तिमानधिकारी भवतीत्युक्तेः सर्व्वाङ्गोपेतस्यैवाधिकारः। नित्ये तु यथाकथञ्चिदनुष्ठानमिति समर्थितम् एका० त० "एवञ्चैकादशीव्रतस्य नित्यत्वात् किञ्चिदङ्गवैकल्येऽपि प्रधानोपवासादेराचरणं यावज्जीवाधिकरणन्यायात्। स च न्यायो यथा "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रूयते तत्र किं सर्वाङ्गोपसंहारेणैवाधिकारः उत यावज्जीवपदेन यावन्ति शक्नोतीत्युपसंहर्त्तुं यदा तदा तावद्भिरङ्गैरुपेतं प्रधानं कुर्वन्नधिकरोतीति संशयः। तत्राद्ये सर्वाङ्गोपेतस्य प्रधानस्य फलसाधनत्वादङ्गवैकल्ये फलानुदयात् सर्वाङ्गोपसंहार इति पूर्वपक्षः तत्र सिद्धान्तः "सायं प्रातर्जुहोतीति" श्रुतेः सायं प्रातःकालावच्छिन्नं जीवनमग्निहोत्रस्य निमित्ततया श्रूयते नत्वङ्गानां, सति निमित्ते नैमित्तिकमवश्यंभावि अन्यथा निमित्तत्वासम्भवात्। अतोऽशक्याङ्गपरित्यागेन प्रधानं कर्त्तव्यम् तावतैव शास्त्रवशात् फलसिद्धिरिति अतएव नैमित्तिकाधिकारे श्रीधरस्वामिधृता श्रुतिः "यथा शक्नुयात्तथा कुर्य्यादिति"। बौधायनोऽपि स्मरति। "यथा कथञ्चिन्नित्यानि शक्यवस्तुनिरूपतः। येन केनापि कार्य्याणि नैव नित्यानि लोपयेत्"।

असमर्थस्यानुकल्पेनाप्याचरणम् अनुकल्पश्च कर्त्तृद्रव्यादिषु प्रतिनिधिरूपः तत्राह मनुः। "विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः। आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधिः प्रतिनिधिः कृतः। प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते। न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्"। अत्रापत्प्रतिनिध्यनुकल्पानां पर्यायता। कालविवेकधृतवराहपुराणे "उपवासासमर्थस्तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रयोजयेत्" तथा एकादशीमधिकृत्य स्मृतिः "एकभक्तेन नक्तेन भक्षन् वृद्धातुरः क्षिपेत्" नारदीये "अनुकल्पो नृणां प्रोक्तः क्षीणानां वरवर्णिनि!। मूलं फलं पयस्तोयमुपभोग्यं भवेच्छुभम्। नत्वेवं भोजनं कैश्चिदेकादश्यां प्रकीर्त्तितम्"। एवमनुकल्पासामर्थ्ये ब्रह्मवैवर्त्तः। "उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत्। तावद्धनानि वा दद्यात् यद्भक्ताद्द्विगुणं भवेत्। सहस्रसम्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान्। कुर्य्याद्द्वादशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः"। देवीं गायत्रीम्। वायुपुराणे "उपवासनिषेधे तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत्। न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं भवेत्। नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु वाज्यम्। यत् पञ्चगव्यं यदि वाथ वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरञ्च"। उपवासनिषेधे तु असामर्थ्य इव हविष्यादिरनुकल्पः। तानि च "अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि ह्यापो मूलं फलं पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्" बौधायनः। एकादश्यतिरिक्तोपवासे अनुकल्पपक्षे विशेषः नि० सि०। "नित्य-